

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ Г. С. СКОВОРОДИ

АНІКІНА Інесса Валеріївна

УДК 811.161.1'373.23(043.3)

**НАЙМЕНУВАННЯ ЗІ ЗНАЧЕННЯМ ОСОБИ В
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІЙ ЛЕКСИЦІ РОСІЙСЬКОЇ МОВИ
XVII СТОЛІТТЯ**

10.02.02 – російська мова

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Харків – 2014

Дисертацією є рукопис

Дисертаційна робота виконана на кафедрі російської мови Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Науковий керівник: кандидат філологічних наук, професор
Гончаров Володимир Іванович,
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова,
директор Інституту іноземної філології,
завідувач кафедри російської мови.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
Голобородько Костянтин Юрійович,
Харківський національний педагогічний
університет імені Г.С.Сковороди,
директор Інституту мов світу,
декан українського мовно-літературного
факультету імені Г.Ф. Квітки-Основ'яненка;

кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник
Полякова Тетяна Михайлівна,
Інститут мовознавства імені О.О.Потебні,
старший науковий співробітник
відділу російської мови

Захист відбудеться « 5 » лютого 2015 р. о 13 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 64.053.05 в Харківському національному педагогічному університеті імені Г.С. Сковороди за адресою: 61168, м. Харків, вул. Блюхера, 2, ауд. 221-А.

Із дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди за адресою: 61168, м. Харків, вул. Блюхера, 2, к. 215-В.

Автореферат розісланий « 30 » грудня 2014 р.

Учений секретар

спеціалізованої вченої ради

О.А. Олексенко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Одним із важливих завдань сучасного мовознавства є вивчення словникового складу мови в історичному аспекті, адже слово є носієм попереднього досвіду, інформації про минуле людини, про історію народів. На особливу увагу заслуговують назви осіб, репрезентовані в кожній мові розгалуженою системою лексичних одиниць. Похідні номінації ономасіологічної категорії особи виступає змістовим центром словотвірної системи. У словотвірному полі назви осіб мають різні типи значень, що віддзеркалює головні принципи категоризації дійсності. Семантичні особливості номінацій особи, їх висока дериваційна активність, складність формально-семантичної структури, широкий набір словотворчих засобів і способів зумовили пильну увагу лінгвістів до цього лексичного матеріалу (М. А. Алексеєнко, Ю. Д. Апресян, А. М. Архангельська, А. Й. Багмут, Г. Д. Басова, П. І. Білоусенко, А. С. Білоусова, В. М. Богуславський, О. С. Бондаренко, З. О. Валюх, Л. І. Васильєва, В. І. Гончаров, В. О. Горпинич, А. В. Мамрак, І. Г. Милославський, О. І. Моїсеєв, В. П. Олексенко, М. В. Скаб, В. М. Телія, Л. В. Шпачук та ін.). Сучасний рівень розвитку теорії мовної номінації, дериваційної ономасіології свідчить про активізацію досліджень, предметом яких є номінативні знаки в усій їх сукупності.

В останні десятиліття у зв'язку з розвитком теорії ономасіології у вітчизняній русистиці й україністиці одержав поширення ономасіологічний підхід до вивчення словотвору, у межах якого проведено зіставний аналіз словотвірних типів іменників на позначення особи в східнослов'янських мовах XI – XVII століть, виділено семантико-синтаксичні мотиваційні основи іменників на позначення особи кожного словотвірного типу в російській мові того ж періоду (С. В. Вахітов); у дериваційно-ономасіологічному плані описано назви ремісничих спеціальностей XI – XVII століть, простежено історію формування їх ономасіологічних структур (Л. А. Шкатова). Формування та розвиток окремих терміносистем у сучасних слов'янських мовах теж є предметом дослідження багатьох славістів. Фрагментарно агентивні найменування сільськогосподарської сфери періоду Московської Русі залучалися до аналізу в роботах з історичного словотвору (Р. В. Желєзнова, І. С. Львов, І. В. Чумакова та ін.). Попри це, вичерпного узагальнювального комплексного дослідження мотиваційних структур найменувань зі значенням особи в російській мові XVII ст. ще не існує. Незважаючи на численні дослідження словотвірної номінації особи в історії російської мови, дотепер залишається нез'ясованим питання, як закономірності формування словотвірної системи російської мови XV – XVII століть пов'язані зі спеціалізацією дериваційних морфем і перерозподілом їх продуктивності, перебудовою всієї системи морфологічного словотвору, відображеної в частині агентивної лексики, як виявляється конкуренція

номінативних засобів і способів у цьому лексичному прошарку російської мови XVII століття.

Агентивна лексика сільського господарства репрезентує найдавніший, традиційний для східних слов'ян вид занять, відображає життєвий устрій російського народу протягом тривалого періоду його історії. Вона сформувалася на народно-розмовній основі, складається переважно з питомих слів і незначною мірою зазнала іншомовних упливів; до її корпусу входять слова різної діахронної глибини, відомі пам'яткам давньоруської писемності й інновації пізнішого періоду формування російської національної мови. Динамічний аспект агентивних найменувань у російській лексиці не одержав достатнього висвітлення в лінгвістичній літературі й вимагає подальших досліджень.

Актуальність теми дисертаційної роботи зумовлена потребою проведення комплексного історико-лінгвістичного вивчення найменувань зі значенням особи в сільськогосподарській лексиці, які функціонували в російській мові XVII ст., необхідністю виявити чіткі критерії дослідження процесу вербалізації позамовного змісту, розвитку ономасіологічних структур і засобів їх мовної репрезентації, що дасть змогу сформувати цілісне наукове уявлення про їх місце та роль у лексичній системі російської мови.

Об'єктом дослідження є назви на позначення особи в сільськогосподарській лексиці російської мови XVII ст..

Предмет вивчення – мотиваційні структури найменувань та засоби їх мовної репрезентації в лексичній системі російської мови аналізованого періоду.

Мета дисертації – охарактеризувати назви на позначення осіб у сільськогосподарській лексиці російської мови XVII ст. в ономасіологічному, формально-граматичному та лексико-семантичному аспектах; виявити мотиваційні структури назв осіб.

Мета дослідження передбачає вирішення таких **завдань**:

- 1) окреслити межі сільськогосподарської лексики, виявити обсяг і склад назв на позначення особи в сільськогосподарській лексиці XVII ст.;
- 2) виділити основні тематичні групи агентивних найменувань;
- 3) визначити корпус ономасіологічних структур номінацій на позначення особи в російській сільськогосподарській лексиці XVII ст., виділити інновації досліджуваного періоду в складі аналізованої тематичної групи;
- 4) визначити набір мотиваційних структур найменувань зі значенням особи – новотворів аналізованого періоду, простежити їх лексикографічну історію;
- 5) розглянути способи й засоби формально-граматичної репрезентації, мовного втілення мотиваційних структур в аналізованій групі найменувань;

б) визначити продуктивні дериваційні афікси, описати їх словотворчу варіативність.

Методи дослідження. Матеріал дисертації було розглянуто з позицій системного підходу. Системний підхід, з одного боку, дозволяє цілісно окреслити об'єкт дослідження, а з другого, – виокремити його елементи й визначити їх взаємозв'язки.

Відповідно до поставлених завдань у роботі було використано різні методи і прийоми, які відповідають напряму та характеру дослідження: загальнонаукові – аналіз дефініцій (для відбору лексичного матеріалу), метод моделювання мотиваційних структур (для семантичної класифікації матеріалу), методи синхронного словотвірного аналізу, описовий метод (для виділення найменувань зі значенням особи в російській мові XVII ст. і здійснення їх систематизації), описово-аналітичний метод (для характеристики лексичного матеріалу), елементи статистичного аналізу; власне лінгвістичні – порівняльно-історичний аналіз і компонентно-семантичний аналіз. Порівняльно-історичний аналіз найменувань зі значенням особи в сільськогосподарській лексиці застосовувався для визначення діахронних змін та історичного шляху лексичного матеріалу, що дозволило виявити причини, видозміни елементів і їх пристосування в системі російської мови. На основі компонентно-семантичного аналізу було встановлено семантико-синтаксичні мотиваційні моделі найменувань зі значенням особи.

Матеріал дослідження зібраний методом суцільної вибірки з текстів пам'яток різних жанрів російської писемності XVII ст., та лексикографічної літератури – етимологічних та історичних словників російської мови, словників російських народних говорів, словників сучасної російської літературної мови та інших слов'янських мов.

Наукова новизна дисертації визначається семантичним підходом до аналізу найменувань на позначення особи в російській сільськогосподарській лексиці XVII ст., що дозволило виявити їх мотиваційні моделі, описати типи й граматичні засоби репрезентації компонентів семантичної структури в похідному слові. У науковий обіг уведено новий фактичний матеріал, уперше проаналізовано агентивну лексику сільськогосподарської сфери на синхронному зрізі російської мови в ономасіологічному і словотвірному аспектах, виділено новотвори XVII ст., визначено їх мотиваційні моделі і способи творення нових слів.

Практичне значення одержаних результатів. Теоретичні положення та конкретний фактичний матеріал дослідження можуть бути використані у лінгводидактиці вищої школи, зокрема при викладанні курсу російської мови, спецкурсів та спецсеминарів зі словотвору, історичної лексикології, ономасіології, теорії номінації. Матеріал наукової студії може бути корисним також при укладанні методичних посібників і довідників, історичних тлумачних словників російської мови.

Апробація результатів дослідження. Дисертацію обговорено на засіданні кафедри російської мови Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Основні положення дисертаційної роботи репрезентовані в доповідях на тринадцяти конференціях і наукових семінарах та читаннях: X-й Міжнародній науковій конференції «Актуальні проблеми семантичних досліджень», присвяченій 190-річчю Державного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди (Харків, 2001); Міжнародній науковій конференції «Мова в слов'янському культурному просторі» (Умань, 2002); Міжнародній науковій конференції «Актуальні проблеми сучасної лексикології і граматики слов'янських мов» (Вінниця, 2003); Всеукраїнському науковому семінарі «Лексика в синхронії й діахронії» (Умань, 2004); Всеукраїнському науковому семінарі «Семасіологія: сучасні парадигми дослідження» (Умань, 2005); Міжнародній науково-практичній конференції «Іноземна мова як фактор входження в міжнародний освітній простір» (Умань, 2007); Всеукраїнському науковому семінарі «Конструювання змісту навчання іноземній мові» (Умань, 2008); Міжнародній науковій конференції «Російська мова й література в Україні: проблеми вивчення й викладання» (Горлівка, 2009); Тимченківських наукових читаннях «Пам'ятка як джерело вивчення історії мови» (Львів, 2010); Міжнародній науковій конференції «Динамічні процеси в лексиці та граматиці слов'янських мов» (Умань, 2011); Міжнародній науковій конференції «Розвиток освітніх систем у глобальному вимірі: тенденції і прогнози» (Умань, 2011); Міжнародній Інтернет-конференції «Актуальні проблеми прикладної лінгвістики» (Умань, 2012); Міжнародній науково-практичній конференції «Міждисциплінарність як методологія гуманітарних наук: мова, освіта, культура» (Умань, 2012).

Публікації. Основні положення та результати дисертаційної роботи викладено у 12 одноосібних статтях, 6 з яких опубліковано у фахових виданнях, затверджених Міністерством освіти і науки України, 1 стаття – у зарубіжному фаховому виданні (Росія, Єлець).

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури (261 найменування), двох додатків. Загальний обсяг дисертації – 240 сторінок, основний зміст викладено на 183 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовано вибір теми дисертації та її актуальність, визначено об'єкт та предмет, мету й завдання, наукову новизну роботи, охарактеризовано методи аналізу, окреслено фактичний матеріал дослідження, сформульовано теоретичне значення та практичне застосування отриманих результатів, наведено форми їх апробації, вказано структуру роботи.

У першому розділі «Теоретичні засади мотивації у світлі теорії мовної номінації» викладено теоретичні основи дослідження, зміст ключових понять дисертаційної роботи, розглянуто загальні питання і мотиваційний аспект теорії мовної номінації, моделі номінативного процесу, визначено критерії типологічної побудови семантико-синтаксичних мотиваційних моделей (далі ССММ) номінантів.

Дослідження семантичних аспектів номінації зумовлено тим, що вона є предметом не тільки семасіології та ономасіології, але й усієї мовної системи в цілому.

До найважливіших із них належить вивчення мотиваційних основ знака-найменування, моделювання мотиваційних відношень, типологізація мотиваційних ознак. Теоретичній розробці мотиваційного аспекту номінації присвячено ряд фундаментальних робіт Н. Д. Арутюнової, О. І. Блінової, В. Г. Гака, Є. Л. Гінзбурга, Н. Д. Голева, К. Г. Городенської, Н. Ф. Клименко, Г. В. Колшанського, О. С. Кубрякової, В. М. Русанівського, О. О. Селіванової, О. О. Тараненка, В. І. Теркулова, І. С. Торопцева, Н. П. Тропіної, Г. А. Уфимцевої та ін..

У словниковому складі кожної мови найменування зі значенням особи репрезентовані розвиненою мікросистемою мовних одиниць, різноманітних за структурними, семантичними і функціональними відношеннями. Ці одиниці об'єднані універсальними категоріальними семантичними ознаками, властиві будь-якому народові незалежно від того, якою мовою користується певна мовна спільнота; вони відображають різні сфери людської діяльності і представлені кількома тематичними групами з тим чи тим ступенем деталізації, специфічним для кожної мови.

У теорії мовної номінації термін «номінація» вживається в декількох значеннях: він використовується як назва окремої лінгвістичної дисципліни на позначення процесу номінування як послідовності етапів формування нової лексичної одиниці і, нарешті, результату цього процесу.

До похідних номінацій зі значенням особи відносимо найменування з формально вираженими відношеннями семантичної мотивованості – афіксальні, складні і складені лексичні одиниці.

Семантичний підхід до вивчення історичного словотвору іменників, що називають осіб, реалізовано Є. М. Прокоповичем, В. М. Хохлачовою, Н. Т. Шеліховою у зіставному дослідженні «Суффіксальное словообразование существительных в восточнославянских языках XV – XVII вв.». У цій праці семантичний опис суффіксального словотвору таких іменників здійснений на основі первинної класифікації матеріалу за словотворчим формантом, він опирається на широку класифікацію предикатів і недиференційовані значення об'єкта дії. За формальною ознакою – словотворчою морфемою – класифікується матеріал і в

кандидатській дисертації С. В. Вахітова: автор досліджує можливість використання одного й того ж засобу номінації особи за різними мотиваційними ознаками в російській мові XI–XVII століть. Цей підхід дає можливість виявити діапазон таких мотиваційних ознак кожного суфіксального типу іменників на позначення особи.

Класифікуючи семантико-синтаксичні мотиваційні моделі вторинних назв на позначення особи в російській мові XVII ст., ми використовуємо граматико-семантичну типологію, у якій дієслівні предикати диференціюються як предикати дії й предикати стану.

В основу найменувань на позначення особи в російській мові XVII ст. покладено семантико-синтаксичні мотиваційні моделі, що включають такі мотиваційні ознаки: 1) об'єкт – предмет торгівлі, 2) об'єкт – результат, 3) об'єкт – матеріал, 4) об'єкт впливу, 5) об'єкт – інструмент, 6) об'єкт догляду, опіки та ін..

Прийом моделювання мотиваційних структур дає змогу на основі спільної ознаки описати всі прояви варіативності номінації, визначити продуктивні мотиваційні моделі і домінантні способи й засоби їх мовної репрезентації.

У другому розділі «**Назви осіб у сільськогосподарській лексиці російської мови XVII ст.**» досліджено номінативну потужність семантико-синтаксичних мотиваційних моделей назв осіб залежно від тематичної сфери номінації, їх продуктивності у творенні назв осіб (НО) різних тематичних груп сільськогосподарської лексики російської мови XVII ст., визначено обсяг і склад лексичних одиниць; проведено тематичну класифікацію досліджуваного матеріалу XVII ст.; описано склад тематичних груп НО за діахронною глибиною їх компонентів, виокремлено інновації (новотвори) XVII ст., визначено домінантні семантико-синтаксичні мотиваційні моделі НО й засоби їх репрезентації, проаналізовано лексикографічну історію новотворів XVII ст., їх інтерпретацію в тлумачних словниках російської мови XIX і XX століть.

Межі залученого до аналізу матеріалу визначено за традиційною галузевою структурою сільського господарства, до якого належать землеробство, садівництво, тваринництво, птахівництво та лісівництво. У складі сільськогосподарської лексики російської мови XVII ст. виокремлюються такі тематичні групи: 1) НО, які займаються землеробством: *наземникъ, насевицькь, пашиникъ* та ін.; 2) НО, які займаються садівництвом та городництвом: *виноградарь, огородникъ* та ін.; 3) НО, які займаються птахівництвом, скотарством та рибальством: *скотникъ, волухъ, коровникъ, лебедчикъ, кереводчикъ* та ін..

У досліджуваних номінаціях вербалізуються всі ланки сільськогосподарського трудового процесу (підготовка та обробка ґрунту, посівні роботи, збір урожаю та ін.), відповідно до яких в агентивній лексиці землеробства виділяються підгрупи: а) НО, які займаються обробкою землі (підготовкою землі під рілля, розчищенням, оранкою): *пахарь (орачь*

«пахарь»), *земледѣлецъ, земець, заказщикъ, закосникъ, закосщикъ* та ін.; б) НО, які відповідають за порядок виконання сільськогосподарських робіт: *польникъ, отмѣщикъ, луговищикъ, мызникъ, житомѣритель* та ін.; в) НО, які займаються збиранням урожаю: *иматель, вѣтатель, косарь, подсѣвальщикъ, сенокосецъ, копновозъ* та ін.

Адміністративні та правові аспекти сільськогосподарської діяльності відображені в тематичних підгрупах: а) НО, які займаються розподілом землі: *землемѣрецъ, землимѣритель, заводникъ, отводчикъ, межевщикъ, мѣщикъ, веревникъ* та ін.; б) НО за умовами землекористування: *боронникъ, плугарь, плугатарь, нивникъ, бороноволокъ, назмовозъ* та ін..

Найбільшою за обсягом є тематична група НО, які займаються землеробством. Менш поширені в російській мові XVII ст. складники групи НО, які займаються садівництвом та городництвом.

Пов'язані із землеробством і селянським побутом найменування зі значенням особи відображені в пам'ятках російської писемності досліджуваного періоду, репрезентовані мовними одиницями різних способів номінації: афіксальними похідними, складними словами, складеними найменуваннями (*пахарь, наземникъ, землепашецъ, белоземець, бѣлый земець, пашенный человекъ, бѣлопашенный козакъ* та ін.).

У текстах XVI ст. вперше фіксуються однослівні цільнооформлені номінації (*вытникъ, земледѣлатель, земледѣлецъ, земледѣльникъ, земодѣльникъ, землепашецъ, землетрудецъ*); у текстах XVII ст. вперше вживаються афіксальні деривати (*вытчикъ, грабарь, пахарь, пашилецъ, пашникъ, насѣщикъ, наземникъ*) та композити (*бѣлоземець, белопашецъ*).

Однослівні номінації особи XVI–XVII століть утворені способом основоскладання і оформлені низкою суфіксів: *-ецъ, -никъ, -тель*. Домінантним серед названих словотворчих морфем є суфікс *-ецъ* (він бере участь в утворенні 6 нових найменувань зі значенням особи): *земледѣлецъ, землепашецъ, землетрудецъ, бѣлоземець, белопашецъ, бѣломѣстець*.

Одним із найбільш продуктивних у російському субстантивному словотворі дериваційних афіксів є суфікс *-никъ* (*земледѣльникъ, земодѣльникъ*).

Лексико-семантичну групу гіперонімічних найменувань, значення яких описується дефініцією «пахарь, земледелець», утворюють: а) афіксальні похідні, формально-семантично пов'язані з синонімічними дієсловами *орати, пахати*; б) композити, формально-семантично пов'язані з об'єктними конструкціями.

У пам'ятках російської писемності широко представлені варіантні номінації, похідні від основ синонімічних дієслів *орати, пахати* – «розпушувати землю для посіву, обробляти землю». Лексико-семантичну групу іменників зі значенням «той, хто оре, орач» утворюють ряди

словотвірних варіантів – спільнокореневих дериватів із різними суфіксами. Широкий ряд словотвірних варіантів утворюють похідні від загальнослов'янських дієслів *орати* : *оратай* – *орачь* – *ораль* – *орець*; *пахати*: *пахотникъ* – *пахарь*.

Найбільш ранні письмові свідчення функціонування дієслівної лексики *пахати* в значенні «розпушувати землю для посіву, обробляти землю» містить «Повѣсть временныхъ лѣтъ»: *Пашють нивы своѣ*.

На відміну від багатоконпонентної, розвиненої дериваційної парадигми дієслова *орати*, словотвірний потенціал дієслова *пахати* в давньоруській мові ще не реалізований: у пам'ятках давньоруського періоду вживається тільки ад'єктивний дериват *пашеньный* = *пашонъныи* «придатний під рілля, придатний до розорювання, орний»: *Пашонныхъ и непашонныхъ земель и всякихъ угодеи* /Обл. меж. зап. 1391 г./.

Перші письмові фіксації синоніма *пахотъный* «придатний для розорювання» датуються початком XVI ст., а іменника *пашня* «зоране поле» – останньою третиною XVI ст. Ад'єктив *пашеньный* вживається у відносному значенні «що має відношення до пахання»: *Отъ березъ да отъ елки лѣсомъ пахотнымъ* /Судн. СП. 1498 – 1505 г./.; *Да пашнею по гранемъ и по ямамъ* /Меж. гр. в.кн. Ив. Вас.1501 г./.; *Всякая подворенная рухледь мѣдяная и оловянная и желѣзная и деревянная, и пашенная снасть* /Дух. Мясоед. Висл. 1568 г./.. До кінця XVI ст. належать перші вживання власне російської НО *пахотникъ* – «той, хто займається землеробством, оре землю», наприклад: *А которые крестьяне написаны были въ первомъ выборе. и те крестьяне семьянистые, дети у нихъ пахотники* /Переп. Одоевск. 49, 1650 г./.. НО *пахотникъ* функціонує в російській писемності до середини XVII ст..

Перші вживання синонімічної попередньої НО *пахарь*, утвореної за допомогою суфікса *-арь* від основи дієслова *пахати*, зафіксовані в російській писемності середини XVII ст.: *Пашенная з (земля) поспѣла, а пахареи мало* /Куранты, 25,1843 г./; *Сказали пашня олонецкихъ же крестьянъ, а пахоремъ имен не сказали* /А. Свир. м., № 124, 1851 г./; *Пахарь* /Вих. Словарь, 31, XVII в./.

Багатоваріантність гіперонімічних номінацій, лексичне значення яких описується дефініцією «той, хто займається землеробством, хлібороб, орач», фіксує «Толковый словарь живого великорусского языка» В. І. Даля: *орачь*, *оратай* *орала*, *орець* – «орач, хлібороб, землероб, плугатар, хто соху тримає»; *пахотникъ*, *пашенникъ* або *пахарь*, *пашникъ*, *пахатель* і *пахала* – «селянин, хлібороб, хто оре». Архаїчна НО *пахотникъ* збереглася в складі народних прислів'їв: *Не будет пахотника, не станет и бархатника*.

Отже, динамічні процеси неологізації розглянутої групи найменувань особи протягом досліджуваного періоду пов'язані з формуванням доміантних НО з ряду синонімічних номінацій у результаті семантичних і стилістичних змін у парі твірне – похідне.

У XVI ст. агентивні НО поповнюються як малопродуктивними в давньоруський і російський періоди словотвірними типами НО на *-атай*, так і високопродуктивними словотвірними типами іменників на *-никъ* (*боронникъ*). Тематичну підгрупу НО, які займаються обробкою ґрунту, утворюють афіксальні відіменникові деривати, мотивовані семантичними ознаками «дія»: *боронатай* (XVI ст.); «інструмент дії»: *боронникъ* (перша третина XVII ст.), *плугарь*, *плугатарь*; «засіб дії»: *наземникъ*; «об'єкт – результат дії»: *нивникъ*; та композити з другою дієслівною основою і нульовим суфіксом: *бороноволокъ*, *назмовозъ*.

Словотвірними синонімічними відношеннями пов'язані НО *боронатай* (XVI ст.) – *боронникъ* (перша третина XVII ст.), *бороноволокъ*; НО *наземникъ* та *назмовозъ* «той, хто возить перегній на поля, збагачує ґрунт добривами».

Новотвір XVI ст. *боранатай* вживається в ділових текстах кінця XVI – початку XVII століть, наприклад: *Дал найму от молотья от пшеницы в 2 алтына да боранатаю дал найму мос<ковок>* / Кн. прих.-расх. Тихв. м. № 1, 39 об., 1592 г./ . У пізніших текстах дериват *боранатай* з непродуктивним суфіксом не відзначено.

Синонім *боронникъ* з'являється в російських текстах XVII ст. і вживається у двох значеннях: «той, хто боронить ріллю», «той, хто робить борони»: *Възял нарядчикъ старецъ Макаоей боронником дават<ь> 2 алтына* / Кн. расх. Свир. м., № 6, 100, 1631 г./ .

У складі НО, які займаються землеробством, розглянуто лексико-семантичну групу гіперонімічних найменувань, значення яких описується дефініцією «орач, хлібороб», її формують: а) афіксальні похідні, формально-семантично пов'язані з синонімічними дієсловами *орати*, *пахати*; б) композити, формально-семантично пов'язані з об'єктними конструкціями.

Виокремлені тематичні групи НО вирізняються: 1) за кількістю лексичних одиниць; 2) за типовою/типовими ССММ; 3) за домінантними формально-граматичними засобами їх реалізації; 4) за активністю динамічних процесів і формою їх виявлення; 5) за ступенем неологізації їх складу; б) за усталеністю лексичного значення їх компонентів.

Підгрупа найменувань осіб, які здійснюють різні види польових робіт по збору врожаю зернових культур, їх заготівлі та зберіганню, в пам'ятках XVI–XVII століть представлена питомими вторинними номінаціями – спільнослов'янськими *жнецъ* (*жнея*), *жатель* і власне російськими лексемами *иматель*, *вѣятель*, *косарь*, *косецъ*, *подсевальщикъ*, *сенокосецъ*, *копновозъ*, *кучевозъ* та ін.

Більшість новотворів досліджуваного періоду – назв осіб власне російського походження – вперше зафіксовані в текстах XVI ст.. Новотвори XVII ст. у розглянутій підгрупі, як свідчать досліджені нами писемні пам'ятки, не такі різноманітні.

Так, у пам'ятках XVI ст. вперше фіксуються різні за номінативною технікою агентиви – *косарь*, *косецъ*, *иматель*, *сенокосецъ*, *копновозъ*; у пам'ятках XVII ст. НО – *подсѣвальщикъ*, *кучевозъ*: *Борноволови и кучевозы*

назмовозы ... недѣлю на полях боронили итого имѣдая 4 ал<тына> 4 де<нѣги> /Кн. прих.-расх. Ант. м., № 3, 32 об. 1646 г./ В академічних словниках російської мови XVIII, XIX і XX століть НО кучевозъ не фіксується.

До складу підгрупи найменувань осіб, які займаються збором врожаю, входять лексичні одиниці різної діяхронної глибини, мотивовані ономасіологічною ознакою відношення до процесу праці. Вони представлені віддієслівними і композитними НО, формально-семантично пов'язаними з об'єктними синтаксичними конструкціями. Найменування професійних мисливців на *-никъ*, як і ремісників, формально-семантично пов'язані з назвами тварин і їх ад'єктивними дериватами із суфіксом *-н-*, з'являються в пам'ятках писемності з II половини XV століття: *бѣлочникъ* – «той, хто виробляє і продає хутро білки»; *бобровникъ* – «той, хто ловить бобрів і виробляє їх хутро»; *кочетникъ* – «той, хто розводить бійцівських півнів на продаж»; *рыбникъ* – «торговець рибою».

У текстах XVII ст. спостерігається вживання найменувань рибалок, мотивованих семантичною ознакою «інструмент дії»: *кереводъ* (*кереодъ*) «рибальська снасть, рід невода; пастка для великої риби» – *кереводчикъ* (*кереодчикъ*) «той, хто ловить рибу кереводом»: *Куплено у кереводчиковъ на озере Ильмени...четырнацать бочекъ щукъ и судаковъ* /Кн. Ивер. М. П, 255 об. 1668 г./.

У третьому розділі «Мотиваційні моделі найменувань особи в російській мові XVII ст.» розглянуто досліджувані одиниці в мотиваційному й словотвірному аспектах.

В описі словотвірних типів агентивних іменників у мотиваційному аспекті класифікаційною ознакою є словотворча морфема.

Суфікси *-никъ*, *-щикъ* (*-чикъ*, *-льщикъ*), *-ецъ*, *-тель*, *-инъ*, *-анинъ* (*-янинъ*, *-енинъ*), *-ухъ*, *-акъ*, *-ачъ*, *-ий*, *-тай*, *-аг(а)*, *-аль*, *-арь*, *-ырь* продуктивні у сфері номінації особи в російській мові XVII ст..

Суфіксальні похідні, утворені від іменників та дієслів, семантично мотивуються ССММ декількох типів.

Високу продуктивність має ССММ «особа – суб'єкт + предикат дії + об'єкт». Відіменникові назви переважно мотивовані різними об'єктними ознаками: 1) кінцевий продукт, результат дії: *боронникъ*, *межевищикъ*, *межевальщикъ*, *виноградарь*, *винарь* та *ветроградарь*, *землепашецъ* та ін.; 2) знаряддя праці, за допомогою якого відбувається дія: *омельникъ*, *веревщикъ*, *неводчикъ*, *косарь*, *плугарь* та ін.; 3) предмет торгівлі: *житникъ*, *винарь*, *говядарь* та ін.; 4) предмет посадового ведення, об'єкт управління: *исповникъ*, *огородникъ*, *луговщикъ*, *мѣрищикъ* та ін.; 5) предмет опіки, догляду: *вельблудникъ*, *лебедчикъ*, *отарщикъ*, *овчарь*, *ослярь*, *пастухъ* та ін.; 6) об'єкт привласнення: *бобровникъ*, *данникъ*, *луговщикъ*, *лебедчикъ* та ін.; 7) об'єкт володіння: *вытникъ*, *млинарь*, *земець*, *белопашецъ*, *коровленный* та ін.; 8) об'єкт докладання дії, занять, професійної діяльності: *бобровникъ*, *огородникъ*, *вытчикъ*, *деревенищикъ*, *земледѣлатель*,

землемѣритель та ін.; 9) об'єднання, група людей, до якої належить названа особа: *вытчикъ, посажанинъ* та ін.; 10) обставинні ознаки місця: *подворникъ, межщикъ, поморець, бѣлица, озерчанинъ, серпуховетинъ, ветлужанинъ, сибирятинъ, межакъ, пермякъ, посадный, межага* та ін..

Нерідко у відсустантивних назвах, які різняться мотиваційними основами і лексичними значеннями, відбувається збіг форм (омонімія). Словотвірна омонімія виникає внаслідок мотивації назв осіб за професійною діяльністю та за предметом торгівлі (*поросятникъ* «той, хто вирощує поросят» і «той, хто продає поросят»); об'єктом привласнення та об'єктом докладання дії (*бобровникъ* «той, хто ловить бобрів» і «той, хто обробляє боброві шкури»), об'єктом опіки та об'єктом володіння (*вельблудникъ* «той, хто доглядає за верблюдами» і «той, хто володіє верблюдами»). Подібна омонімія пояснюється тим, що ремесло і торгівля були тісно пов'язані між собою.

Зміни в системі субстантивного словотвору пов'язані: а) з розширенням дериваційних зв'язків приіменних словотворчих морфем; б) зі спеціалізацією дериваційних морфем; в) з перерозподілом продуктивності мотиваційних словотвірних типів іменників.

Віддієслівні назви осіб із суфіксами *-никъ, -щикъ* (*-чикъ, -льщикъ*), *-арь, -ецъ, -тель, -акъ, -ачь, -ий, -тай, -аг(а), -аль, -ырь* мотивуються діями особи та її станом.

Похідні, мотивовані діями, що чинить названа особа, утворені за ССММ «особа – суб'єкт + предикат дії». Наприклад: *делатарь* «той, хто робить що-небудь», *делатель, вѣятель* «той, хто віє (зерно)», *иматель, подсевальщикъ* та ін.

Відад'єктивні найменування осіб, утворені за допомогою суфікса *-ецъ*, мають спільне словотвірне значення «той, хто відрізняється якістю (властивістю), названою твірною основою». Їх ССММ – «особа-суб'єкт + предикат-ад'єктив». Наприклад: мотивація ставлення до віри (з метафоризацією значення твірного слова) – *бѣлеца (бѣлица)* «той, хто білий», мотивація відношення до частини – *верховець* «той, хто живе біля верхів'я річки (мешканець верхів'я: *верховьи* «верхній»)».

Більшість найменувань осіб на *-никъ* мотивована об'єктом дії, а також дією або станом названої особи. Лише незначна частина назв мотивована обставинними ознаками, що супроводжують дію. Відіменникові назви осіб на *-никъ* частотніші за дієслівні. Це пояснюється тим, що вони здатні передавати більшу кількість смислових відношень. Про те саме свідчить і різноманіття мотиваційних моделей, що лежать в основі відсустантивних назв осіб.

Дослідники відзначають високу словотвірну активність суфіксів *-щикъ* (*-чикъ, -льщикъ*). Закріпившись у російській мові в XIII – XIV століть, вони склали конкуренцію суфіксу *-никъ* (ср.: *бунтовникъ – бунтовщикъ, зимовникъ – зимовщикъ*), а до кінця XVII ст. дублетні найменування осіб на *-никъ* були витіснені утвореннями на *-щикъ*.

На думку Г. О. Ніколаєва, імена на *-никъ* та *-щикъ* спочатку поєднували у своїй семантиці активні і пасивні значення. Проте надалі відбулося розмежування: активне значення закріпилося за іменами на *-щикъ*, а пасивне – за іменами на *-никъ*: наприклад, *данникъ* – «платник данини», *данщикъ* – «той, хто збирає данину».

У словотвірному плані суфікс *-арь* працює аналогічно дериваційній морфемі *-никъ*, але є менш продуктивним. Похідні найменування осіб, оформлені суфіксом *-арь*, у багатьох випадках – словотвірні синоніми назв осіб, оформлених суфіксом *-никъ*. Наприклад: *житникъ* – *житарь*, *скотникъ* – *скотарь*, *мельникъ* – *млинарь*, *пахотникъ* – *пахарь*.

Назви осіб на *-ецъ* у досліджуваному матеріалі пов'язані дериваційними відношеннями з іменниками, прикметниками та дієсловами. Приклади свідчать про потенційні словотворчі можливості суфікса *-ецъ*, однак у мові відбулася спеціалізація словотворчих засобів, це призвело до того, що номінація за об'єктними ознаками стала сферою суфіксів *-никъ* та *-щикъ*.

Предикативні мотиваційні ознаки найменувань зі значенням особи виражені дієсловами і прикметниками. Віддієслівних найменувань на *-ецъ* кількісно більше, ніж відіменникових.

Суфікс *-инъ* в давньоросійській мові мав два значення: одиничності і визначеності. У першому випадку похідні утворювалися від назв осіб зі збірним значенням і від форми множини. Наприклад: *кончане* – *кончанинъ*, *озерчане* – *озерчанинъ* *ветлужанъ* – *ветлужанинъ*. У другому випадку суфікс *-инъ* приєднувався до назв осіб чоловічої статі, наприклад: *ветлужанъ* – *ветлужанинъ*.

Номінації діяча, в основі яких лежить ономасіологічна ознака ставлення до дії і об'єкта дії, в російській сільськогосподарській лексиці XVII ст. репрезентовані композитами, що містять дві кореневі морфемі. Дієслівна морфема є другим компонентом у структурі композитних НО. Композитні НО утворюються а) способом основоскладання з афіксацією, зокрема і нульовою: *вод/о/нос/ецъ*, *жит/о/мѣр/итель*, *земл/е/дел/ецъ*; *вод/о/нось*, *куч/е/возъ*, *назм/о/возъ*, *осл/о/нась*; б) способом осново- і словоскладання: *сенокосецъ*, *полетяжатель*, *скотопитатель*. Другим компонентом НО, утворених способом осново- і словоскладання, є віддієслівні назви осіб *дѣлатель*, *тяжатель*, *косецъ*, *питатель*.

Серед композитних НО сільськогосподарської сфери переважають номінації, утворені способом основоскладання з нульовою афіксацією. Словоскладання, що історично передуює основоскладанню.

Складні назви зі значенням особи посідають особливе місце в дослідженому матеріалі. Відмінність складних номінативних одиниць від простих суфіксальних полягає в тому, що в складних назвах значення особи передається іменником, який позначає родові поняття (наприклад, *люди*, *мастер*), а в суфіксальних найменуваннях – дериваційним афіксом. Мотиваційна ознака в структурі складних найменувань, як правило, виражається окремим словом, у складі суфіксальних найменувань – твірною

основою. Наприклад: *коровленный человек* – *коровник*, *отарные люди* – *отарицики*.

Уживання складних назв здебільшого зумовлене необхідністю позначення нового поняття. Наприклад, складне найменування *конский учитель* слугувало назвою того, хто об'їжджав коней. Згодом складні назви витісняються однослівними, що в багатьох випадках утворюються на їх основі, але різними способами: складанням основ (*белый земець* – *белоземець*), суфіксацією (*коровий пастух* – *коровник*, *краварь*; *отарный человек* – *отарицик*). Прості і складні найменування, що позначають однакові поняття і мають однакові мотиваційні ознаки, можуть існувати паралельно.

У проаналізованому матеріалі складні найменування зі значенням особи переважно мотивовані різними об'єктними ознаками (*винный делатель* – «той, хто готує вино», *колодезный мастер* – «майстер, який робить криниці», *манатейный мастер* – «майстер, який виготовляє манатейки (чернечий одяг) або мантиї»). Більшість складних найменувань позначають людину як активного діяча.

Найменування, що характеризують людину як носія пасивної ознаки, мотивовані: приналежністю або підпорядкуванням будь-якій особі (*княжие крестьяне*, *владычные крестьяне*, *государевы крестьяне*, *помещичьи крестьяне* – «різні прошарки селян, що належать до тієї чи тієї категорії власників»), назвою якогось об'єднання людей, місцем роботи або проживання (*земские люди* – «люди, які живуть (служать) у земстві», *дворовые люди* – «люди, які служать при дворі», *недворовые бобыли* – «бурлака, бездомник, які не мають свого двору», *посадские люди* – «люди, які живуть у посаді»), часом (*месячный человек* – «особа, яка перебуває на місячному утриманні», *поденный жнец* – «жнець, який виконує роботу поденно»), дією (*подвойский гонец* – «глашатай, особа, яка повідомляє народу якесь рішення», *торговые люди* – «люди, що чимось торгують») та ад'єктивними ознаками (*великий государь*, *великая княжна*, *великий князь*).

Протягом XVI – XVII століть спостерігається активний розвиток лексичної групи назв осіб за етнічною та територіальною приналежністю.

Аналіз відтопонімічних іменників назв осіб, засвідчених російськими пам'ятками писемності XVII ст., дозволяє виділити три основні підгрупи: а) найменування осіб, мотивовані ознакою етнічної приналежності: *египтяне*, *словаинь*; б) найменування осіб за територіальною належністю: *ростовець*, *нижегородець* та ін.; в) найменування осіб за місцем проживання: *поморець* (житель помор'я), *посажанинь* (мешканець посаду), *кончане*, *кончанинь*, *единожитель*, *окологородець*, *посадный* (житель міста), *озерчанинь*, *порубежанинь*, *будник* (*бутник*), *верховець*, *межицик* (сусід).

Опис системи суфіксального словотвору іменників на позначення особи в російській мові XVII ст. в мотиваційному аспекті дає підстави стверджувати, що ССММ досліджених дериватів характеризуються власним набором активних словотворчих морфем та словотвірних типів. Назви діяча

утворюють одну із словотвірних категорій іменників і позначають особу за професією, родом заняття. Ядро агентивних імен в сільськогосподарській лексиці російської мови XVII ст. становлять відіменникові НО, в основі яких лежать ССММ, організовані предикатом дії.

У **Висновках** узагальнено результати проведеного дослідження.

Уся структурно-семантична різноманітність інновацій на позначення особи в сільськогосподарській лексиці російської мови XVII ст. спирається на семантико-синтаксичні мотиваційні моделі декількох типів, що різняться ступенем продуктивності у творенні нових номінативних одиниць проаналізованої тематичної групи НО.

В основі великої групи різних за структурою й використанням номінативної техніки найменувань лежить ССММ, що включає ономасіологічну ознаку відношення до об'єкта сільськогосподарської праці.

У дослідженій групі сільськогосподарської лексики виявлені різні способи вербалізації мотиваційної структури, що включає ознаку відношення до об'єкта праці. Ознака відношення до об'єкта праці виражена однослівними і багатослівними номінаціями – описовими словосполученнями в номінативній функції.

На відміну від ремісничої термінології, де аналітичний спосіб номінації використовується активно, у творенні агентивних найменувань сільськогосподарської сфери він не одержав значного поширення й не вирізняється різноманітністю синтаксичних типів і лексичного складу.

Найбільш повно в досліджуваному матеріалі представлені двокомпонентні суб'єктно-об'єктні й трикомпонентні суб'єктно-предикатно-об'єктні структурні типи репрезентації співвіднесеної зі словом ССММ.

Суб'єктно-інструментальний тип репрезентації компонентів ССММ ще не одержав розвитку в XVII ст. в словотвірній номінації діяча й представлений невеликою групою НО.

Суб'єктний (агентивний) компонент мотиваційної моделі, семантична функція діяча в структурі найменувань особи має широкий набір дериваційних афіксів.

В організації синтаксису похідних найменувань особи сфери сільського господарства простежується регулювальна роль семантичного фактора, його вплив на вибір дериваційних морфем і як у субстантивному словотворі сучасної російської мови, з основами дієслів конкретної фізичної дії взаємодіє суфікс *-щикъ* (*-льщикъ*), а з абстрактної – суфікс *-тель*.

Суфікс *-щикъ* у відсубстантивних дериватах розглянутої тематичної групи НО виявляє широкі дериваційні зв'язки, взаємодіє з основами іменників різних лексико-семантичних розрядів. У словотворенні агентивних найменувань сільськогосподарської сфери за допомогою

нової афіксальної морфеми яскраво відображено основні тенденції розвитку системи російської субстантивної деривації XVII ст..

Як показує проведений аналіз тематичної групи найменувань осіб, що брали участь у різноманітних процесах сільськогосподарської праці (збір, транспортування, зберігання й переробка врожаю польових культур та ін.), протягом XVII ст. в її складі відбулися кількісні зміни, зокрема збагачення НО новими *nomina agentis* – переважно словотвірними інноваціями, що одержали першу фіксацію в пам'ятках писемності XVII ст.. Поповнення розглянутої групи НО новими номінаціями зазначеного типу свідчить про активний розвиток словникового складу російської мови XVII ст. в цілому й ономазіологічної категорії діяча зокрема у зв'язку з поглибленням диференціації праці й соціальною актуальністю іменування людини за її роллю в суспільно корисній праці. У складі розглянутої групи НО відображено характерне для періоду формування національної російської мови явище мовної надмірності, виражене рядами синонімічних НО – словотвірних і номінативних. У текстах XVII ст. спостерігається паралельне вживання варіантних словотвірних номінацій розглянутої підгрупи НО – похідних від однієї основи за допомогою різних словотворчих афіксів або способів словотвору.

Словотвірні номінації особи в російській сільськогосподарській лексиці XVII ст. відображають динамічні процеси дериваційної системи мови, зокрема зміни в утворенні особових іменників, пов'язані зі спеціалізацією словотворчих морфем, що виявляється в розширенні дериваційних зв'язків суфікса *-щикъ*, витісненні словотвірних варіантів НО, оформлених суфіксом *-никъ*.

Чималу групу НО в російській сільськогосподарській лексиці XVII ст. становлять композити. Композитні номінації особи в межах тематичних груп аналізованих НО представлені нерівномірно: поодинокими композитами в групах НО а) з інтегральною семою «збирач урожаю», б) назв професій, в) назв посад. У групі НО, які займаються обробкою ґрунту, кількісні відмінності між афіксальними й складними словами незначні. Меншу групу серед назв діячів в російській сільськогосподарській лексиці досліджуваного періоду становлять аналітичні НО.

Субстантивні основи заміщують позицію першого компонента композитних номінацій осіб і представлені основами іменників.

Дієслівні основи є другим компонентом у структурі композитів; досліджувані слова мають кореневі морфеми *дел-* (*делать*), *пах-* (*пахать*, *паху*), *воз-* (*возить*), *нос-* (*носить*), *мер-* (*мерить*).

Дослідження ССММ назв осіб та форм їх мовної репрезентації дозволило виявити відмінності у ступені використання синтетичного й аналітичного способів найменування в межах окремих тематичних груп російської сільськогосподарської лексики XVII ст., глибше зрозуміти особливості їх семантики та формального вираження.

Пропонований спосіб опису цієї частини лексичної системи російської мови може бути корисним при аналізі назв осіб інших мов в окремі історичні періоди, вивченні тенденцій розвитку їх словникового складу.

Додаток ілюструє продуктивність семантико-синтаксичних мотиваційних моделей назв на позначення особи у XVII ст..

Список опублікованих праць за темою дисертації:

1. Анікіна І. В. Особливості творення назв осіб за територіальною та національною ознаками в пам'ятках російської писемності XVI – XVII ст. / І. В. Анікіна // Лінгвістичні дослідження: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. Л. А. Лисиченко. – Харків: ХДПУ, 2001. – Вип. 7. – С. 138 – 142.

2. Анікіна І. В. Лексико-семантический анализ наименований лиц в русском языке национального перевода / І. В. Анікіна // Система і структура східнослов'янських мов: До 70-річчя з дня народження доктора філологічних наук, професора М. М. Пилинського: Зб. наук. праць / Редкол.: В. І. Гончаров (відп. ред.) та ін. – К.: Т-во «Знання» України, 2002. – С. 85 – 89.

3. Анікіна І. В. Назви осіб за етнічною та територіальною ознакою в пам'ятках російської писемності XVII ст. / І. В. Анікіна // Мова у слов'янському культурному просторі: Тези доповідей і повідомлень Міжнародної наукової конференції. – Умань: Графіка, 2002. – С. 3 – 4.

4. Анікіна І. В. Лексико-семантический анализ наименований лиц по месту жительства в памятниках русской письменности XVI – XVII вв. / І. В. Анікіна // Система і структура східнослов'янських мов: Зб. наук. праць / Редкол.: В. І. Гончаров (відп. ред.) та ін. – К.: Т-во «Знання» України, 2003. – С. 94 – 97.

5. Анікіна І. В. Мотивационные основы производных наименований со значением лиц, занимающихся животноводством, в памятниках русской письменности национального периода / І. В. Анікіна // «Наукові записки» Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Філологія: збірник наукових праць. // Редкол.: Н. Л. Іваницька (відпов. ред.). – Вінниця: ВДПУ, 2003. – Вип. 6 – С. 153–156.

6. Анікіна І. В. Мотивационные модели производных составных наименований со значением лица в русском языке XVII века / І. В. Анікіна // Система і структура східнослов'янських мов: До 170-річчя з дня народження О. О. Потебні: Зб. наук. праць / Редкол.: В. І. Гончаров (відп. ред.) та ін. – К.: Знання України, 2005. – С. 33–37.

7. Анікіна І. В. Мотивационные модели суффиксальных наименований лиц на *-щикъ* (*-чикъ*, *-льщикъ*) в памятниках русской письменности XVII века / І. В. Анікіна // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Іноземна мова як фактор входження в міжнародний освітній простір». – Умань: АЛМІ, 2007. – С. 102 – 103.

8. Анікіна І. В. Агентивные наименования в русской сельскохозяйственной лексике XVII в. / І. В. Анікіна // Східнослов'янська філологія: Зб. наук. праць. – Випуск 16. Мовознавство. – Горлівка: Видавництво ГДПШМ, 2009. – С. 147 – 153.

9. Анікіна І. В. Функционирование наименований лиц по месту жительства в памятниках русской письменности XVII века / І. В. Анікіна // Російська мова та література в Україні: проблеми вивчення та викладання: матеріали Міжнародної наукової конференції. – Горлівка: Вид-во ГДПШМ, 2009. – С. 6 – 7.

10. Анікіна І. В. Мотивационные модели наименования лиц с суффиксом *-арь* в русской письменности XVII века / І. В. Анікіна // Сучасність, наука, час. Взаємодія та взаємовплив: Матеріали VI Всеукраїнської науково-практичної Інтернет-конференції. Київ, 20–22 листопада 2009 року. – К., 2009. – С. 97 – 99.

11. Анікіна І. В. Моделирование процесса номинации в различных направлениях современной теории языковой номинации / І. В. Анікіна // Ономазіологія, мотивологія: сучасні парадигми дослідження: матеріали Всеукраїнського науково-методичного Інтернет-семінару (24–25 березня 2011 року). – Умань, 2011. – С. 8 – 11.

12. Анікіна І. В. Гиперонимические наименования земледельца в памятниках русской письменности XVI–XVII вв. / І. В. Анікіна // IV Селищевские чтения: международный сборник научных трудов / Отв. ред. проф. Т. М. Свиридова. – Елец: Елецкий государственный университет имени И. А. Бунина, 2013. – С. 19 – 24.

АНОТАЦІЯ

Анікіна І.В. Найменування зі значенням особи в сільськогосподарській лексиці російської мови XVII століття. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.02.02. – російська мова. – Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди. – Харків, 2014.

У дисертації вперше у вітчизняній русистиці охарактеризовано назви на позначення особи в російській мові XVII ст. в ономазіологічному, формально-граматичному та лексико-семантичному аспектах, виявлено мотиваційні структури вторинних назв та засоби їх мовної репрезентації. Окреслено межі сільськогосподарської лексики, з'ясовано обсяг і склад назв на позначення особи в сільськогосподарській лексиці XVII ст.; виділено інновації цього періоду в складі аналізованої тематичної групи; виокремлено основні тематичні групи агентивних номінацій; визначено набір семантико-синтаксичних мотиваційних моделей найменувань зі значенням особи – новотворів досліджуваного періоду; розглянуто способи й засоби формально-граматичної репрезентації, мовного втілення тієї або тієї мотиваційної структури в аналізованій групі

найменувань; визначено продуктивні дериваційні афікси, описано словотвірну варіативність; простежено лексикографічну історію аналізованих лексем.

Ключові слова: назви на позначення особи, лексико-семантична група, агентивна номінація, мотиваційна структура, дериваційні афікси, семантико-синтаксична мотиваційна модель, номінація особи.

АННОТАЦІЯ

Аникина І.В. Наименования со значением лица в сельскохозяйственной лексике русского языка XVII века. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.02. – Русский язык. – Харьковский национальный педагогический университет имени Г. С. Сковороды. – Харьков, 2014.

Диссертация посвящена вторичным названиям для обозначения лица в сельскохозяйственной лексике русского языка XVII века.

Впервые в отечественной русистике исследованы названия для обозначения лица в русском языке XVII века в ономаσιологическом, формально-грамматическом и лексико-семантическом аспектах, выявлены мотивационные структуры вторичных названий и средства их языковой репрезентации. Очерчены пределы сельскохозяйственной лексики, определен объем и состав названий для обозначения лица в сельскохозяйственной лексике XVII века; выделены основные тематические группы агентивных номинаций; выявлены инновации XVII века в составе рассматриваемой лексико-семантической группы; определен набор мотивационных структур наименований со значением лица – новообразований исследуемого периода; рассмотрены способы и средства формально-грамматической репрезентации, языкового воплощения той или иной мотивационной структуры в анализируемой группе наименований; определены продуктивные деривационные аффиксы, описана словообразовательная вариантность; прослежена лексикографическая история рассматриваемых лексем.

Производная номинация лица обусловлена синтаксической необходимостью выражения субъекта и объекта действия. В формальной структуре вторичного наименования может объективироваться различный компонент семантико-синтаксической мотивационной модели.

Прием моделирования мотивационных отношений предоставляет возможность на едином основании описать все проявления вариативности номинации, определить как продуктивные мотивационные модели, так и доминантные способы и средства их репрезентации.

Структурно-семантическое разнообразие инноваций со значением лица в сельскохозяйственной лексике русского языка исследуемого периода опирается на семантико-синтаксические мотивационные модели (ССММ) нескольких типов, различающихся степенью продуктивности в образовании новых номинативных единиц.

В основе большой группы разнообразных по структуре и используемой номинативной технике наименований лежит ССММ, включающая ономазиологический признак отношения к объекту труда.

Признак отношения к объекту труда выражен однословными и расчлененными номинациями – описательными словосочетаниями в номинативной функции.

В производстве агентивных наименований сельскохозяйственной сферы аналитический способ номинации не получил такого широкого распространения и не представлен таким разнообразием синтаксических типов и лексического состава. Наиболее полно в исследуемом материале представлены двухкомпонентные субъектно-объектные и трехкомпонентные субъектно-предикатно-объектные структурные типы семантико-синтаксических мотивационных моделей.

Субъектно-инструментальный тип репрезентации компонентов ССММ представлен небольшой группой наименований лиц.

Субъектный компонент мотивационной модели, семантическая функция деятеля в структуре производных наименований лица имеет широкий набор деривационных аффиксов.

Как и в субстантивном словообразовании современного русского языка, с основами глаголов конкретного физического действия взаимодействует суффикс *-щикъ* (*-льщикъ*), с абстрактным – суффикс *-тель*.

В составе тематической группы наименований лиц, участвующих в разнообразных процессах сельскохозяйственного труда по сбору, транспортировке, хранению и переработке урожая полевых культур и т.п., на протяжении исследуемого периода произошли количественные изменения, в частности обогащение анализируемой группы НЛ новыми *nomina agentis* – преимущественно словообразовательными инновациями, получившими отражение в текстах памятников письменности, датируемых XVI в. Обогащение рассмотренной группы НЛ новыми номинациями свидетельствует об активном развитии словарного состава русского языка XVII в. в целом и ономазиологической категории деятеля в частности, ее «востребованностью» в связи с возрастающей дифференциацией труда и социальной актуальностью «именования» человека по его роли в общественно-полезном труде.

Мотивированные составным процессуальным признаком композитные наименования лица в русской сельскохозяйственной лексике XVII в. в пределах тематических групп анализируемых НЛ представлены неравномерно (единичными композитами в группах НЛ): а) с интегральной семой «сборщик урожая», б) названий профессий, в) названий должностей; в группе НЛ, занимающихся обработкой почвы, композитные и аффиксальные словообразовательные номинации в количественном отношении различаются незначительно.

Исследование мотивационных структур агентивных наименований открывает возможность системного описания этой части лексической

системы русского языка XVII века, проследить внутриязыковые тенденции развития его словарного состава.

Ключевые слова: названия для обозначения лица, лексико-семантическая группа, агентивная номинация, мотивационная структура, деривационные аффиксы, семантико-синтаксическая мотивационная модель, номинация лица.

SUMMARY

Anikina I. V. Names denoting the meaning of person in agricultural vocabulary of the Russian language in XVII century.– Manuscript. Thesis for obtaining the scientific degree of Candidate of Philological Sciences 10.02.02. – the Russian language. – HryhoriiSkovorodaKharkiv National Pedagogical University. – Kharkiv, 2014.

Thesis is devoted to names denoting the meaning of person in agricultural vocabulary of the Russian language in XVII century.

For the first time names denoting the meaning of person of the Russian language in XVII century in onomasiologic, formal and grammatical, lexical and semantic aspects are investigated, motivational structure of names and means of their linguistic representation are found out. Limits of agricultural vocabulary are outlined, the amount and the structure of names denoting the meaning of person in agricultural vocabulary in XVII century are found out; innovations of XVII century in the structure of analyzing lexical and semantic group are distinguished; main thematic groups of agentive nomination are distinguished; the collection of semantic and syntactic motivational patterns of names denoting the meaning of person – new formation of investigating period is defined; ways and means of formal and grammatical representation, linguistic embodiment of one or another motivational structure of analyzing name group are considered; efficient diversion affixes are defined; word-formative variance is described; lexicographical history of analyzing lexemes is followed.

Key words: names denoting the meaning of person, lexical and semantic group, agentive nomination, motivational structure, diversion affixes, semantic and syntactic motivational pattern.

Відповідальний за випуск
кандидат філол. наук, професор
В. І. Гончаров

Підписано до друку 11.12.2014. Формат 60x90 1/32
Папір офсет.
Обл.-вид. арк. 1,3. Ум. друк. арк. 0,8.
Тираж 300. Зам. № 1149.

Видавець та виготовлювач
ФОП Жовтий О.О.

20300, м. Умань, вул. Садова, 2
(УДПУ, навчальний корпус № 1)
Тел. 097 255 65 07
047 44 3 51 33
093 540 78 82
e-mail: nastek@meta.ua

www.foto-na.net.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК, № 2444 від 22.03.2006 р.